

روابط آزاد زن و مرد از دیدگاه آموزه‌های دینی و روان‌شناسی

محمد زارعی توپخانه*

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی ارتباط آزاد زن و مرد از دیدگاه آموزه‌های دینی و روان‌شناسی تدوین گردیده است. این تحقیق با استفاده از روش‌های توصیفی - تحلیلی، ابتدا به زمینه‌های گرایش ارتباط دو جنس مخالف بر اساس رویکرد فیزیولوژیکی، روانی و آموزه‌های دینی می‌پردازد و پس از بیان دیدگاه موافقان روابط آزاد، و نقد آن از منظر روان‌شناسی و دین، نظریه اسلام را با استفاده از آموزه‌های دینی ارائه می‌کند. سپس براساس نتایج تحقیقات انجام شده و تحلیل‌های روان‌شناختی، و به مدد آموزه‌های دینی، عوارض شیوع ارتباط آزاد را در سه بخش فردی، خانوادگی و اجتماعی برمی‌شمارد و حفظ حریم و حدود را موجب ارتقای سلامت فردی و اجتماعی و نویددهنده تشکیل یک ازدواج موفق و پایدار می‌داند. در پایان، با توصیه حفظ حریم و مرزها و ارضای نیاز جنسی و عاطفی در چهارچوب خانواده، ترویج ازدواج آسان (دائم) و ازدواج موقت را به عنوان راه‌کاری در این زمینه، ارائه می‌نماید.

کلیدواژه‌ها: روابط آزاد زن و مرد، دوستی، غریزه جنسی، نیاز، آسیب، آموزه‌های دینی، روان‌شناسی.

مقدمه

ضمن استفاده از تحقیقات به عمل آمده، با توصیف و تحلیل عمیق تر ریشه‌های این موضوع و با گستره بیشتر، و با استفاده از یافته‌های روان‌شناختی و آموزه‌های دینی، تبیین روشن‌تری از ارتباطات آزاد، ارائه گردیده و با تبیین دیدگاه طرف‌داران ارتباط آزاد و نقد آن، این موضوع مورد بررسی قرار می‌گیرد که آیا این ارتباطات، عوارض فردی، خانوادگی و اجتماعی را در پی خواهد داشت یا خیر؟

گرایش به جنس مخالف

انسان دارای مجموعه‌ای از نیازهای زیستی، اجتماعی، عاطفی و شناختی است و در تعامل با جنس مخالف، عمدتاً دو نیاز عاطفی و جنسی، بیشترین جاذبه را داراست:

۱. نیاز عاطفی

هر فردی، هم به ارتباط و تعامل با دیگران نیازمند است و هم به محبت کردن و مورد محبت واقع شدن.^(۶) مزلو روان‌شناس انسان‌گرا، در سلسله نیازهای خود، سومین نیاز اساسی انسان را نیاز تعلق‌پذیری و محبت می‌داند که از طریق رابطه صمیمی با یک دوست، محبوب، همسر یا از طریق روابط اجتماعی در گروه، ابراز می‌شود.^(۷) موری^(۸) نیز در مجموعه نیازهای بیست‌گانه خود، نیاز به پیوندجویی را ذکر می‌نماید و همکاری نزدیک و لذت‌بخش با فردی متحد را یادآور می‌شود که به فرد شباهت داشته یا او را دوست دارد.^(۹) نیاز عاطفی به جنس مخالف در جوانی به اوج خود می‌رسد، به گونه‌ای که اریکسون^(۱۰) مهم‌ترین مشخصه جوانی (۱۸-۳۵ سال) را صمیمیت و روابط صمیمانه می‌داند که آن را در جنس مخالف خود می‌یابد، به گونه‌ای که جوان، به دنبال ادغام هویت خود در هویت فرد دیگری است.^(۱۱)

از دیرباز در مورد ارتباط دو جنس مخالف، دیدگاه‌های مختلفی مطرح بوده است. یکی از دیدگاه‌هایی که در دهه‌های اخیر به شدت رواج پیدا کرده، دیدگاه ارتباط آزاد می‌باشد. مقصود از ارتباط آزاد، برداشتن حدود و مرزها میان دو جنس مخالف است، به گونه‌ای که انواع ارتباطات، اعم از دوستی‌ها و تماس‌ها و اختلاط، امری پذیرفته شده، تلقی می‌گردد. این دیدگاه در میان روان‌شناسان هم طرف‌دارانی پیدا نمود، به گونه‌ای که ترویج آن باعث گسترش بی‌حد و مرز روابط آزاد، بخصوص در جوامع غربی گردید. پس از گذشت چند دهه، تحقیقات اخیر - از جمله تحقیقات مفصلی که در کشور آمریکا و سوئد انجام شده - گویای این واقعیت است که ارتباط آزاد، آثار مخرب فردی و اجتماعی را به بار آورده است.^(۱) در سال‌های اخیر در کشور ما این روابط رو به گسترش است. از این رو، ضرورت دارد این مسئله مورد مطالعه جدی قرار گیرد. در این میان، تحقیقات متعددی انجام گرفته که هر یک ناظر به بخشی از این موضوع می‌باشد. برخی با بررسی روابط دختر و پسر از دیدگاه اسلام، سه دیدگاه مختلف در این زمینه را مطرح نموده و دیدگاه متعادل را اختیار نموده‌اند.^(۲) همچنین دوستی دختر و پسر در دانشگاه مورد بررسی قرار گرفته و مشکلات آن بررسی شده است.^(۳) برخی تحقیقات نیز به نقش گسترش روابط آزاد و فساد جنسی در فروپاشی خانواده پرداخته‌اند.^(۴) در تحقیقات دیگری، نقش ارتباط روزافزون زنان و مردان در جامعه بر میزان طلاق بررسی شده است.^(۵) بیشتر این تحقیقات، داده‌های میدانی یا گزاره‌های دینی را ارائه نموده‌اند، ولی کمتر به تبیین روان‌شناختی داده‌ها و گزاره‌ها پرداخته‌اند، در عین اینکه هر یک جهت خاصی را بیان نموده‌اند. در این تحقیق،

دیدگاه ارتباط آزاد

درباره شیوه ارتباط دو جنس مخالف، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد. یکی از معروف‌ترین دیدگاه‌ها، «ارتباط آزاد» است که در دهه‌های گذشته به شدت مورد توجه قرار گرفته است. در ذیل، به بررسی اجمالی این دیدگاه می‌پردازیم:

۱. فروید و غریزه جنسی

فروید، بنیانگذار نظریه روان‌تحلیل‌گری، مراحل پنج‌گانه‌ای برای رشد انسان ترسیم نموده و همانند انرژی جسمانی، انسان را دارای انرژی روانی می‌داند، که در سنین مختلف در نواحی خاصی از بدن متمرکز شده، منبع لذت می‌گردد. وی با تأکید مضاعف بر غریزه جنسی، آخرین مرحله از رشد روانی انسان را دوره تناسلی می‌نامد که در آن اندام‌های تناسلی، ناحیه شهوت‌زای برتر می‌شود و در این دوره، فرد، انرژی جنسی خود را به سمت جنس مخالف سوق می‌دهد.^(۱۷) در دیدگاه فروید، انسان به اضطراب و تنش و تعارض، محکوم است و هدف زندگی، رفع تنش است.^(۱۸) وی معتقد است: اگر مراحل پنج‌گانه با موفقیت پشت سر گذارده شود، فرد به «پختگی روانی» می‌رسد. در این مرحله، نیازهای زیستی، صادقانه و بدون شرم و گناه ابراز می‌شود و در رفتار، نیاز کمی به سرکوب کردن امیال جنسی و پرخاشگرانه وجود دارد. انرژی، در جهت عشق مهرآمیز و شهوانی به جنس مخالف، آزاد می‌گردد.^(۱۹) وی معتقد است: تمدن به قیمت ایجاد قید برای اصل لذت و افزایش احساس گناه، تمام می‌شود. او تلاش برای سرکوب امیال و تمنیات لجام‌گسیخته را باعث ایجاد اختلال می‌داند. سرکوبی افکار هیجانی می‌تواند به پاسخ‌های هیجانی منفی بینجامد و موجب هراس و وسواس گردد.^(۲۰) راه‌هایی از ایجاد تنش و رسیدن به سلامت روان، رفع موانع ارضای امیال و

در آموزه‌های دینی، این گرایش عاطفی و آرامش‌گری در چارچوب ازدواج مورد توجه قرار گرفته است: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْتَفِرُونَ﴾ (روم: ۲۱)؛ و از نشانه‌های او این است که همسرانی از جنس خودتان برایتان آفرید تا در کنار آنان آرامش یابید و در میانتان مودت و رحمت قرار داد. در روایات ما نیز وارد شده است که وقتی آدم عليه السلام، حوا را برای اولین بار ملاقات کرد چنین گفت: «... فَقَالَ آدَمُ يَا رَبِّ مَا هَذَا الْخَلْقُ الْحَسَنُ الَّذِي قَدْ أَنْسَنِي قُرْبُهُ وَ النَّظَرُ إِلَيْهِ»^(۱۲) خداوندا، این آفریده تو چقدر نیکوست که نزدیکی و نگاه به او به من انس و الفت می‌دهد. «انس» در لغت به معنای «الفة و سكن قلبه به»^(۱۳) است، که با نیاز عاطفی سازگار است.

۲. نیاز جنسی

یکی از مهم‌ترین نیازهای زیستی، نیاز به ارضای غریزه جنسی است. مزو نیاز فیزیولوژیک را اولین نیاز ضروری برای انسان برمی‌شمارد که شامل نیاز به غذا، آب و ارضای غریزه جنسی می‌باشد.^(۱۴) موری هم میل جنسی را یکی از نیازهای بیست‌گانه معرفی کرده است که فرد خواستار برقراری رابطه شهوت‌انگیز و آمیزش جنسی می‌باشد.^(۱۵) در قرآن و روایات اهل بیت علیهم السلام نیاز جنسی مورد تأکید قرار گرفته است، به گونه‌ای که دوست داشتن و روابط جنسی و زینت آن برای زندگی، در قرآن تصریح شده ﴿زَيْنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ﴾ (ال عمران: ۱۴) برآورده کردن نیاز جنسی در چارچوب ازدواج از برترین لذت‌ها به شمار آمده است. امام صادق عليه السلام می‌فرماید: «الذالاشياء مباضعه النساء»^(۱۶) لذت‌بخش‌ترین چیزها آمیزش جنسی با زنان (همسران) است.

می‌شود، چنان‌که کسی نتواند بگوید با چه کسی نسبت دارد. این راه بنا نهادن سازمان‌های اجتماعی است. (۲۵)

۴. برخی روشن‌فکران دینی

این دسته بر اساس برداشت سطحی از بعضی آموزه‌های دینی، قایل به ارتباط آزاد شده و گفته‌اند: انسان بر اساس اصل «الإنسان حریص علی ما منع»، وقتی در موردی با منع و محدودیت مواجه می‌شود، نسبت به آن حریص‌تر و کنجکاو‌تر می‌شود. از این رو، بهتر است که نحوه ارتباط دو جنس مخالف و موافق، یکسان باشد. از این گذشته، اوضاع حاکم بر جامعه جهانی، جدایی دو جنس مخالف را از هم ناممکن گردانیده است؛ زیرا عصر حاضر، عصر ارتباطات و اطلاعات است. همان‌گونه که در این عصر، فرهنگ‌ها، ادیان و مذاهب به گفت‌وگو و ارتباط میان هم تن داده‌اند، باید ارتباط و مصاحبت میان همه افراد بشر را - فارغ از جنسیت، نژاد، رنگ، دین و مذهب - پذیرفت. (۲۶)

از مجموع دیدگاه‌های ارائه شده، چنین به دست می‌آید که ارتباط آزاد، ضامن سلامت فردی، اجتماعی و برابری جنسی بین زن و مرد خواهد بود.

نقد دیدگاه‌ها

۱. صرف نظر از صحت و سقم دیدگاه‌های مذکور، مطالعه بافت تاریخی، اجتماعی و مذهبی شکل‌گیری آنها، گویای این مطلب است که این نظریه‌ها عمدتاً در حیطه فرهنگ و بافت اجتماعی - دینی خاص، تفسیر می‌شود و قابل تعمیم نیست. برخی روان‌شناسان معتقدند که در دوره ویکتوریایی، جوامع غربی عموماً احساس‌های جنسی را انکار می‌کردند و میل جنسی در مصاحبت با فرهنگ و با نزاکت، موضوع گفت‌وگو نبود. (۲۷) برای روشن‌تر شدن مطلب، به بررسی زمینه‌های مذکور می‌پردازیم:

غریز، بخصوص غریزه جنسی است. بنابراین، باید تلاش کرد تا فرهنگ و تمدن را تا حد ممکن محدود نمود تا ارتباطات آزاد در سطح مطلوب، محقق گردد.

۲. راسل

برتراند راسل می‌گوید: «اگر ضرورتی نیست که مرد مجرد بکر باشد، در زمینه مساوات مرد و زن نیز این امر ادعا می‌شود که باکره بودن زن شوی نرفته ضرورتی ندارد. اگر مرد مجاز باشد که قبل از زناشویی روابط جنسی داشته باشد، زنان نیز باید یکچنین اجازه‌ای داشته باشند. (۲۱) ... همچنین این دو نباید در آزادی یکدیگر مداخله کنند. اگر زن یا شوهر به صورت پاسبانی برای دیگری جلوه کند و مزاحم آزادی دیگری باشد، هیچ‌گاه زناشویی با موفقیت و خوش‌بختی قرین نخواهد بود. آنها باید در زندگی خصوصی برای دیگری قایل به آزادی باشند.» (۲۲) راسل می‌گوید: «اگر پخش عکس‌های منافی عفت مجاز شود، پس از مدتی مردم خسته خواهند شد و نگاه‌نخواهند کرد.» (۲۳)

۳. مارکس و انگلس و تابعین

مارکس و انگلس بر این باور پای می‌فشرده‌اند که الغای اقتصاد فردی، قابل تفکیک از الغای خانواده نیست و خانواده بورژوازی یقیناً از میان خواهد رفت. (۲۴)

لونا شاریسکی می‌گوید: کمونیست واقعی باید باور داشته باشد که سوسیالیسم روابط تازه‌ای را میان مرد و زن به ارمغان می‌آورد؛ یعنی عشق بی‌قید و بند، مرد و زن را به هم می‌پیوندد؛ تا زمانی که یکدیگر را دوست دارند با هم زندگی می‌کنند و هنگامی که یکدیگر را دوست نداشتند از هم جدا می‌شوند. یک کمونیست واقعی باید از ازدواج زوجی بپرهیزد. با جابه‌جا کردن مستقیم همسران، آزادی روابط متقابل شوهران، زنان، پدران و فرزندان تضمین

این امر ترغیب نموده، لذت جنسی را از بهترین لذت‌ها معرفی کرده است و برای آن چارچوب مشخص کرده است.^(۳۳) از طرفی، فقه اسلامی در زمینه ارضای غریزه جنسی حقوق و تکالیفی برای زن و مرد قایل شده است و در جایی که خطر آلوده شدن به گناه باشد، ارضای نیاز جنسی را واجب^(۳۴) و حتی توجه به مقدمات قبل از ارتباط جنسی را ضروری می‌داند.^(۳۵) بنابراین، بسیاری از نظریات مذکور در پاسخ به شرایط سیاسی - تاریخی بوده و ناظر به سخت‌گیری‌های برخی حکام و جنبه ضدیت با دین و عصیان‌گری داشته است؛ در حالی که انعطاف‌پذیری نسبی احکام و ارزش‌های اسلامی، این قابلیت را به اسلام بخشیده که بر تغییرات اجتماعی مربوط به مناسبات جنسی، به گونه شایسته‌ای چیره گردد.

۲. بعد از گذشت چند دهه، آثار فردی - اجتماعی ناگوار این پدیده، خود دلیل محکمی بر بطلان نظریه‌های ارتباط آزاد است:

الف. آمار کشورهای غربی: از سویی، تحقیقات متعدد علوم اجتماعی، نشان می‌دهد عواملی مانند طلاق و عدم تمایل به ازدواج، اصلی‌ترین دلایل بروز بحران‌هایی مانند افزایش خشونت، خودکشی، مواد مخدر و اختلالات فردی و مانند آن است. و از سوی دیگر، یکی از مهم‌ترین عوامل طلاق و روی‌گردانی از ازدواج، ارتباطات آزاد و هم‌خوابگی پیش از ازدواج، معرفی شده است.^(۳۶)

در دهه‌های اخیر، ایالات متحده شاهد رشد سریعی در نرخ موالید نامشروع بوده است. نرخ زایمان زنان ازدواج‌نکرده، افزایش ۳۱۰ درصدی یافته، اداره آمار ایالات متحده گزارش داده است که ۲۵ درصد از زنان ازدواج‌نکرده مادر می‌شوند و نرخ این امر فقط در طول ۱۰ سال گذشته، ۶۰ درصد افزایش یافته است. ۵۰ درصد از ازدواج‌ها به طلاق می‌انجامد. در هر سال یک میلیون

الف. از منظر تاریخی، سیاسی و اجتماعی، تا حدود سال ۱۹۰۰ زنان از حقی برخوردار نبودند که مردان ملزم به رعایت آن باشند. زنان حتی حق مالکیت هم نداشتند. در نظام زناشویی سنتی غرب، طلاق جز در فرض ارتکاب زنا، مشروعیت نداشت و حضور زن در صحنه فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی پذیرفته نبود. در سال ۱۸۴۰ زمانی که از آمریکا برای شرکت در نخستین کنفرانس ضد برده‌داری به لندن آمده بودند، به دلیل زن بودن، اجازه شرکت در کنفرانس را پیدا نکردند.^(۲۸) در این تفکر، توسعه ازدواج آزاد، خانواده تک سرپرست، و جست‌وجوی زندگی عاشقانه بدون ازدواج به عنوان بدیل ازدواج سنتی مردسالارانه پیشنهاد می‌شد.^(۲۹)

ب. از منظر دینی نیز باید توجه داشت تحولات دین‌داری از اعصار نخستین تاکنون سیر تکامل و پیشرفت را پیموده و دوره‌های مختلفی را طی کرده است و نمی‌توان اشکالات وارده بر دوره‌های پیشین را به همه دوره‌های دین‌داری نسبت داد. غفلت از این مهم، برخی روان‌شناسان مانند فروید را به خطا کشانده است.^(۳۰)

مسیحیان غریزه جنسی را یک میل پست و ناپاک و علاقه‌پلید و شرم‌آور می‌دانند. در اعتقاد آنان، ازدواج پیوند زشت و فاسدی است که انسان را از رسیدن به مقام معنویت و تقوا باز می‌دارد! تا آنجا که کشیشان کاتولیک و هم‌چنین زنان و مردان تارک دنیا، در تمام عمر، مجرد زندگی می‌کنند.^(۳۱) از طرفی، در دین مسیحیت هر مردی بیش از یک همسر نمی‌تواند انتخاب نماید. در نظام زناشویی سنتی غرب، طلاق جز در فرض ارتکاب زنا مشروعیت نداشت، و زن ناگزیر بود بار ستم مرد را تا آخر عمر بر دوش کشد.^(۳۲)

در مقابل، اسلام ارضای غریزه جنسی را از راه صحیح (ازدواج دائم یا موقت)، مطلوب دانسته و مسلمانان را به

ب. آمار کشور شوروی سابق: نگرش انحلال خانواده و آزادی جنسی، یک دهه در شوروی حاکم بود و در اثر آن موج شهوت‌رانی، سیلی از کودکان بی‌سرپرست راهی خیابان‌ها گردیدند و تعداد این کودکان در شهرها به نُه میلیون رسید.^(۴۰) ازدواج ساده، طلاق آسان، باردار شدن‌های بی‌رویه، و رهایی نوزادان در کوچه و خیابان، جامعه شوروی را با بحران وحشتناکی روبه‌رو کرد و مسئولان را به چاره‌اندیشی و بازنگری نسبت به تلقی خود از خانواده وادار نمود. حکومت ناچار شد در دهه ۱۹۳۰ قوانین را در جهت حمایت از استمرار خانواده تغییر دهد. در سال ۱۹۳۴ از والدین خواسته شد که به تربیت فرزندان خود روی آورند. در قانون سال ۱۹۴۴ عنوان «کودکان نامشروع»، مطرح گردید و برای زنانی که به عنف، جرمه تعیین شد.^(۴۱) در سال ۱۹۳۵ با پیوستن و گسستن دل‌بخواهی (زن و مرد) مبارزه شد و برای طلاق، جرمه تعیین گردید.^(۴۲)

۳. در هریک از نظریات فوق، هدف از ارائه الگوی روابط آزاد، برآورده کردن نیازهای انسانی معرفی شده است که با دقت بیشتری مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

الف. **غریزه جنسی:** زیاده‌روی در ارضای غریزه جنسی نه تنها باعث ارضای مطلوب نمی‌شود، بلکه آسیب‌زا است. غریزه جنسی مانند میل به آب و غذا و خواب نیست؛ چراکه آزاد گذاشتن غریزه جنسی باعث شعله‌ورتر شدن آن می‌شود؛ همان‌گونه که غالب میل‌های روحی انسان، مانند میل به مقام، مال، و علم، از این قبیل است. شهید مطهری می‌گوید: اشتباه فریود و امثال او در این است که پنداشته‌اند تنها راه آرام کردن غرایز، ارضا و اشباع آنهاست. اینها چون یک طرف قضیه را خوانده‌اند، توجه نکرده‌اند که همان‌طور که محدودیت و ممنوعیت، غریزه را سرکوب، و تولید عقده می‌کند، رها کردن و تسلیم شدن

کودک آمریکایی، جدایی پدر و مادر خود را تجربه کرده‌اند. درصد زنانی که هرگز ازدواج نکرده‌اند، سه برابر شده است. همچنین تعداد هم‌خانه‌هایی که ازدواج نکرده‌اند (مرد و زنی که با یکدیگر در یک خانه زندگی می‌کنند و روابط جنسی مانند زناشویی دارند، اما ازدواج عرفی و قانونی نکرده‌اند) دو برابر شده است. احتمال ازدواج زوج‌هایی که بدون ازدواج با یکدیگر به صورت هم‌خانگی زندگی می‌کنند، نسبت به دیگر زوج‌ها کمتر و پذیرش آنها نسبت به طلاق، بیشتر است و معمولاً کسانی که این کار دست می‌زنند که خود، فرزندان طلاق هستند. زنانی که پیش از ازدواج، به صورت هم‌خانگی با مردی زندگی کرده‌اند، غالباً پس از ازدواج، به همسر خود خیانت می‌کنند. همچنین بین داشتن رابطه هم‌خانگی پیش از ازدواج و کیفیت پایین روابط خانوادگی پس از ازدواج (مثل خشونت)، رابطه مستقیم وجود دارد. بسیاری از تحلیل‌گران، افزایش شدید کودکان نامشروع و طلاق را عامل افزایش مشکلات روانی در میان جوانان می‌دانند. پس از ۱۹۵۰، میزان خودکشی جوانان آمریکایی، ۳۰۰ درصد افزایش داشته است؛ نرخ جنایت و آدم‌کشی و اعتیاد به مواد مخدر شیوع پیدا کرده است و نرخ دستگیری و ارتکاب رفتارهای جنایی جوانان، سر به فلک کشیده است.^(۳۷) در آمریکا هر سال بیش از یک میلیون نوجوان از خانه‌های خود فرار می‌کنند که نیمی از آنها را دختران جوان تشکیل می‌دهند. آنان در خدمت دزدی، معامله مواد مخدر و رواج فحشا درآمده یا به خودفروشی مشغول می‌گردند. این گریز اطفال همیشه مخصوص خانواده‌هایی است که پدران و مادران، مهربان نبوده و با هم تفاهم ندارند.^(۳۸) همچنین براساس یک مطالعه تطبیقی که در شصت و شش کشور به عمل آمده، هرچه زنان در جامعه بیشتر با مردان در ارتباط باشند میزان طلاق، بالاتر خواهد بود.^(۳۹)

اهداف عالی‌ه انسانی دست یابد. راجرز^(۴۸) و مزلو هدف والای انسانی را «خودشکوفایی» می‌دانند^(۴۹) و آلپورت^(۵۰) انسان کامل و پخته را ترسیم می‌کند. (۵۱) فروم تحقق بخشیدن به استعدادها و قابلیت‌ها را هدف نهایی می‌داند.^(۵۲) رسیدن به این اهداف مهم انسانی مقدور نمی‌باشد، مگر اینکه همه نیازهای انسانی به نحو مطلوب ارضا گردند. و گاه برای رسیدن به این مهم، ضروری است نیازهای فیزیولوژیک، محدود گردد. ارتباط آزاد و توجه افراطی به نیازهای فیزیولوژیک، از جمله نیازهای جنسی، انسان را از رسیدن به اهداف والا باز می‌دارد. به همین دلیل بود که فروم می‌گفت: هرچه انسان‌ها در طول تاریخ آزادی بیشتری به دست آوردند، بیشتر احساس تنهایی و انزوا کردند و هرچه احساس آزادی کمتری داشتند، احساس تعلق‌پذیری و امنیت آنها بیشتر بود.^(۵۳)

بین ارتباط آزاد جنسی و شکوفایی استعدادها و رشد فکری جامعه هم رابطه معکوس وجود دارد. اریک فروم می‌گوید: بین رضای غرایز آدمی و فرهنگ رابطه معکوس وجود دارد. هرچه ممنوعیت بیشتر شود میزان فرهنگ رشد می‌کند.^(۵۴) در مقابل، آزادی‌های جنسی، عامل مهمی برای بروز ناهنجاری‌های اجتماعی و جرم و جنایت است. الکسیس کارل می‌گوید: تمایلات جنسی، ارباب و فرمانروای بی‌چون و چرای افراد است. تاریخ ملت‌ها مانند تاریخ خانواده‌ها اغلب به چگونگی هوس‌های جنسی آنها بستگی داشته و تعداد زیادی از مردان، ثروت و شرف خود را در راه غدد جنسی از دست داده‌اند.^(۵۵)

بیشترین آسیب‌های ارتباط آزاد متوجه زنان است. خانم جینا لمبروزو می‌گوید: اینکه گفته شود غرایز جنسی آزاد گذاشته شود و هر کس که مشتاق لذات و هوس‌رانی است در پیروی از امیال خویش مطلق‌العنان

و در معرض تحریکات و تهییجات درآوردن، آن را دیوانه می‌سازد. به عقیده ما، برای آرامش غریزه دو چیز لازم است: یکی، رضای غریزه در حد حاجت طبیعی و دیگری، جلوگیری از تهییج و تحریک آن. اما اینکه می‌گویند: «الإنسان حریصٌ علی ما مُنِع» مطلب صحیحی است، ولی نیازمند به توضیح است. انسان به چیزی حرص می‌ورزد که هم از آن ممنوع شود و هم به سوی آن تحریک گردد. به اصطلاح، تمنای چیزی را در وجود شخص بیدار کنند و آن‌گاه او را ممنوع سازند.^(۴۳) ایشان در جای دیگر می‌فرماید: در این مورد هرچه عرضه بیشتر گردد، هوس و میل به تنوع افزایش می‌یابد^(۴۴) و آتش و عطش روحی زبانه می‌کشد. خود راسل در کتاب *زناشویی و اخلاق*، اعتراف می‌کند که عطش روحی در مسائل جنسی، غیر از حرارت جسمی است؛ آنچه با ارضا تسکین می‌یابد حرارت جسمی است نه عطش روحی.^(۴۵) نتیجه اینکه هیچ دلی، از هوس سیر نمی‌شود. تقاضای نامحدود، خواه و ناخواه انجام ناشدنی است و همیشه مقرون به نوعی احساس محرومیت و دست‌نیافتن به آرزوهاست و به نوبه خود منجر به اختلالات روحی و بیماری‌های روانی می‌گردد که امروزه در دنیای غرب، بسیار به چشم می‌خورد.^(۴۶)

از طرفی، تخلف از هنجارهای اجتماعی و شکستن حدود و مرزهای خانواده، که در ارتباط آزاد اتفاق می‌افتد، احساس گناه را در پی خواهد داشت که آن نیز پیامدهای روان‌شناختی، مانند خودسرزنی، احساس حقارت، در پیش گرفتن نوعی انزوا و دوری از روابط اجتماعی را به دنبال دارد.^(۴۷)

انسان علاوه بر ارضای نیازهای فیزیولوژیک، باید درصد ارضای نیازهای وجودی خود (نیاز به امنیت، تعلق‌پذیری، احترام و نیازهای دیگر) باشد تا بتواند به

دیگر عاطفه‌ها را هیولوار زیر فرمان خود درمی‌آورد، گونه‌ای آزادی بی‌نظم، و حالتی از بی‌اعتنایی است که در نهایت به خودویران‌گری می‌انجامد.^(۵۸)

نیاز عاطفی - روانی همراه با نیاز جنسی، ما را به سوی برقراری یک ارتباط سالم و مستمر می‌کشاند که با ارتباط آزاد، منافات دارد. فروید و دیگر روان‌تحلیلگران قایلند: افراد با سرمایه‌گذاری روانی روی موضوعات و افراد، میل به بقا و موضوع عشق خود دارند و از دست دادن موضوع عشق، خود، سبب شکل‌گیری اختلالاتی از جمله اضطراب و افسردگی می‌شود.^(۵۹) به دنبال آن، ارتباط آزاد که عمدتاً ناپایدار و بدون چهارچوب معین می‌باشد، صورت می‌گیرد و هرکدام از طرفین می‌توانند بدون در نظر گرفتن احساسات دیگری، به این روابط پایان دهند؛ اقداماتی که می‌تواند صدمات جبران‌ناپذیری را به دنبال داشته باشد. از این رو، می‌قایل است که عشق، مراحلی دارد؛ از جمله میل روانی، که از طریق پیوند بادوام، با فردی عزیز، آفریده می‌شود. با برقراری وحدت بادوام با دیگری، هر دو همسر، شادی و شغف را تجربه می‌کنند؛ چراکه انسان نمی‌تواند بدون میل به وحدت باقی بماند.^(۶۰) نتیجه اینکه - همان‌گونه که خانم لمبروزو تأکید دارد - «مرد در دنیای عشق، امیدوار است که قلب زن برای نخستین بار به روی او گشوده شده و اولین کسی باشد که در آستانه او راه می‌یابد. و زن آرزومند است آخرین کسی باشد که در قلب مرد رسوخ کرده و در آن پناهگاه نیاز، برای همیشه جای گیرد.»^(۶۱) و این امر با ارتباط آزاد منافات کامل دارد.

۴. در آموزه‌های دینی از ارتباط آزاد، نهی شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله درب ورودی و خروجی مردان به مسجدالنبی را از زنان جدا ساختند و با تعیین دربی دیگر، فرمودند: «لو ترکنا هذا الباب للنساء»؛^(۶۲) بهتر است این

گردد، اگرچه در ظاهر مطلوب است، ولی برای زنان آسیب‌زاست؛ چراکه زنان دلربا و فریبنده به آسانی قادر بر تصاحب شوهر دیگران می‌شوند، و زنان پارسا شاهد از دست دادن همسران خود می‌گردند و سرانجام در این عالم بین زنان پارسا و تبه‌کار فرقی نباشد. ارتباط آزاد سعادت‌ناچیزی نصیب زنان مردنما می‌نماید و در عوض، آنهایی که دارای حس مادری و آرزوهای بلند اجتماعی هستند از بین رفته و نابود می‌گردند. سزاوار نیست زنانی که در خور تحسین‌اند، به خاطر عده‌ای محدود فدا شوند. قوانین معمول ملل جهان نیز همین است که نباید مصالح اکثریت، فدای لذات قلبی شود. تردیدی نیست که بهترین راه حل همان راهی است که پیشینیان انتخاب نموده‌اند؛ یعنی زناشویی.^(۵۶)

ب. نیاز عاطفی - روانی: ارضای نیازهای عاطفی باید کنترل شده و قانون‌مدار باشد. تعاملات عاطفی آزاد زن و مرد هم، صدمات فردی و اجتماعی زیاد را به دنبال دارد. ایور موریش، جامعه‌شناس غربی، درباره لزوم قانون‌مندی در اعتماد و عواطف می‌گوید: جامعه باید اظهار عواطف را به سامان درآورد و هر فرد بفهمد که مهار خود و قبول مسئولیت در قبال حالات عاطفی، چقدر اهمیت دارد.^(۵۷) امروزه برخی افراد در جامعه ما، تنظیم عواطف ناخوشایند را ضروری نمی‌شمارند. سخن آنان این است: «جنگ نکنید، عشق بورزید.» هرچند این گفته، دستوری معقول و مطلوب به نظر می‌رسد، ولی باید دانست برای حفظ تعادل و ثبات جامعه، عشق ورزیدن هم باید به اندازه جنگ نکردن از نظم و قاعده برخوردار شود. در حقیقت، اگر دوست داشتن و عشق ورزیدن، نظم و قاعده نداشته باشد، ممکن است به اندازه جنگ و پرخاشگری، ویرانگر شود. افلاطون در کتاب جمهوری می‌گوید: جامعه‌ای که عواطف در آن سامان ندارند و عاطفه‌ای،

در پی کسب آن است. (۶۷) انسان اگر درگیر امور مثبت شود تلاش خود را برای کسب کمال در آن سمت و سو به کار می‌برد؛ ولی اگر در امور منفی باشد به ناچار روزبه‌روز در آن بیشتر فرو می‌رود و اشتیاق او سیری‌ناپذیر خواهد بود. شاید این آیه شریفه قرآن به این حقیقت اشاره دارد: ﴿بَلْ يُرِيدُ الْإِنْسَانُ لِيَفْجُرَ أَمَامَهُ﴾ (قیامت: ۵)؛ [انسان شک در معاد ندارد] بلکه او می‌خواهد [آزاد باشد و بدون ترس از دادگاه قیامت] در تمام عمر، گناه کند.

بنابراین، چنین ارتباطاتی، به تدریج افراد را وارد شرایطی می‌سازد که چه بسا هیچ‌کدام، خواستار آن نبوده‌اند. گردونه‌ای که گاه رهایی از آن، مستلزم هزینه کردن تمام انرژی روانی و جسمانی فرد است و قرار گرفتن در بن‌بستی شدید را در پی دارد. (۶۸) این روند، ممکن است عواقبی را به بار آورد که ضربه‌های جبران‌ناپذیر روحی، جسمی، عاطفی و اجتماعی را به دنبال داشته باشد. عوارضی همچون افسردگی‌ها، خودکشی‌ها، ارتباط‌های نامشروع، بارداری‌های ناخواسته و مانند آن، همه از این روابط ناشی می‌شود. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «هر کس از شهوت‌ها دوری کند از بلاها ایمن می‌ماند.» (۶۹)

ب) **شکل‌گیری عشق‌های مجازی:** شاید یکی از مهم‌ترین معضلات ارتباط آزاد و دوستی دختر و پسر شکل‌گیری عشق‌های مجازی (و به تعبیر دیگر، عشق‌های آتشین) و عوارض ناشی از آن است. رشد گرایش روانی، عاطفی و جنسی دو جنس مخالف، غریزی، فطری و اجتناب‌ناپذیر است. بنابراین، روابط آزاد اگر به شکل فراگیر ایجاد گردد، کم‌کم منجر به شکل‌گیری روابط عاطفی قوی در بین افراد شده و عوارض گوناگونی را به بار می‌آورد.

تحقیقات نشان می‌دهد یکی از عوامل ایجاد جاذبه میان افراد، مجاورت است؛ یعنی افراد اگر مکرراً در

درب را برای زنان قرار دهیم. همچنین برای جلوگیری از اختلاط زنان و مردان، دستور دادند مردان از وسط کوچه و زنان از کنار، رفت‌وآمد کنند. (۶۳)

از طرفی، غوطه‌ور شدن در شهوات را مانع کسب فضایل، و فساد عقل و روح انسان می‌داند و آن را قاتل انسان و گذرگاه شیطان برمی‌شمرد که هلاکت انسان را در پی دارد. (۶۴) از سوی دیگر، قرآن کریم کسانی را که در پی گسترش فحشا و منکرات در جامعه هستند، تقییح کرده و به عذاب، وعده می‌دهد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ (نور: ۱۹)؛ کسانی که دوست دارند زشت‌کاری و فحشای زنا در میان اهل ایمان شیوع پیدا کند، برای آنان در دنیا و آخرت عذابی دردناک خواهد بود.

شهید مطهری نظریه اسلام را چنین تبیین می‌کند: یکی، ارضای غریزه در حد حاجت طبیعی و دیگری، جلوگیری از تهییج و تحریک آن. (۶۵) بدین منظور، ازدواج دایم و موقت، در دین در نظر گرفته شده است.

آسیب‌های ارتباط آزاد

ارتباط آزاد، دارای آسیب‌های گوناگون فردی، خانوادگی و اجتماعی است که در اینجا به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

۱. آسیب‌های فردی

الف) **انحراف‌های جنسی و اخلاقی:** یکی از ویژگی‌های بارز انسان، کمال‌طلبی و زیاده‌خواهی است که تمام جنبه‌های جسمانی و روحانی را دربر می‌گیرد. کسی که در پی کسب علم و دانش باشد، هیچ‌گاه دست از آن برنمی‌دارد؛ کسی که به دنبال کسب مال است، اگر ثروت قارون را هم در اختیار داشته باشد باز احساس بی‌نیازی نمی‌کند. (۶۶) مزلو نیز کمال‌گرایی را یکی از فرایندها می‌داند که انسان

علی‌علیه می‌فرماید: «چه بسا اندک شهوتی، اندوه و غم طولانی به بار آورد.»^(۷۷) آن حضرت در روایت دیگری می‌فرماید: «شگفتا برای انسان عاقل که چگونه به شهوات می‌نگرد، در حالی که حسرتی به دنبال دارد.»^(۷۸) اگرچه غم و اندوه و حسرت حقیقی انسان شهوت‌پرست در قیامت خواهد بود، اما این روایات غم حسرت دنیوی را هم شامل می‌شود.

تبیین روان‌شناختی:

الف) روان‌تحلیلی: انسان همان‌گونه که دارای انرژی جسمانی‌ای است که به وسیله آن، بسیاری از فعالیت‌ها را انجام می‌دهد، در بُعد روانی هم دارای انرژی‌ای است که به وسیله آن، بسیاری از فعالیت‌های زندگی را انجام می‌دهد. این انرژی ذخیره‌شده و ماندگار، در هر زمانی موضوعی را دنبال می‌کند و همت خود را برای تحقق آن موضوع، به کار می‌گیرد و وقتی به نتیجه رسید، موضوع جدیدی را دنبال می‌کند. اگر در این بین، روی موضوعی بخصوص عاطفی سرمایه‌گذاری کند و به آن دست پیدا نکند و نیز نتواند جایگزین مناسبی بیابد، این انرژی ذخیره‌شده، روزبه‌روز روان انسان را به خود مشغول می‌کند.^(۷۹) تا جایی که بیماری‌های ناشی از عشق را پدید می‌آورد.

ارتباط آزاد ← شکل‌گیری موضوع عشق ← سرمایه‌گذاری روانی ← عدم دستیابی به موضوع ← فقدان موضوع برای عشق ← بیماری‌های ناشی از عشق (افسردگی و...)

ب) احساس گناه: تخلف از محدوده شرعی و هنجارهای اجتماعی، گناه احساس گناه و آن نیز پیامدهای روان‌شناختی، مانند خودسرنوشتی، احساس حقارت، در پیش‌گرفتن نوعی انزوا و دوری از روابط اجتماعی را به دنبال خواهد داشت.^(۸۰)

۲. اضطراب: وقتی وابستگی‌ها شکل می‌گیرد، پس از

محیط‌های فیزیکی با هم برخورد داشته باشند منجر به جاذبه می‌شود.^(۷۰) عامل دیگر، ویژگی‌های قابل مشاهده است که جاذبه را به ارمغان می‌آورد.^(۷۱) این جاذبه با گذشت زمان و تکرار برخوردها، بخصوص هنگامی که با ابراز عواطف مثبت همراه باشد،^(۷۲) دلبستگی را به بار می‌آورد و آرام آرام تبدیل به وابستگی شده، عشق‌های مجازی شکل می‌گیرد و مشکلات فراوانی به وجود می‌آید. برخی سعی کرده‌اند تبیین‌های قابل قبولی برای این امر ارائه نمایند. ایور موریش، درباره لزوم قانون‌مندی در اعتماد و عواطف می‌گوید: جامعه باید اظهار عواطف را به سامان درآورد و هر فرد، بفهمد که مهار خود و قبول مسئولیت در قبال حالت‌های عاطفی، چقدر اهمیت دارد.^(۷۳) شاید بتوان عوارض این پدیده را بر درد بی‌درمانی تطبیق داد که پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم آن را از عوارض ارتباط آزاد بین زن و مرد دانسته است: «زنان و مردان [نامحرم] را از هم جدا کنید. اگر چشم‌ها در هم گره بخورد و ملاقات‌ها فراوان شود، دردی به وجود خواهد آمد که درمان ندارد.»^(۷۴) بعضی از عوارض این عشق‌ها به شرح زیر است:

۱. افسردگی: وقتی وابستگی‌ها شکل می‌گیرد، پس از مدتی امکان جدایی از نظر روانی، بسیار سخت و مشکل‌آفرین می‌شود. در چنین مواقعی، بسیاری از جوانان به افسردگی شدید دچار می‌شوند؛ چون از طرفی، در بسیاری از موارد، هر دو طرف خواهان استمرار این ارتباط دوستانه هستند و از طرف دیگر، امکان وصلت به خاطر ویژگی‌های شخصی، خانوادگی، اقتصادی و اجتماعی وجود ندارد. از این‌رو، دچار تنش شده و در یک بن‌بست سخت و شدید گرفتار می‌آیند.^(۷۵) تحقیقات، همبستگی مثبت بین عشق مجازی (عشق وابسته و سواسی) و روان رنجوری را نشان می‌دهند.^(۷۶)

مدرسه خصوصی فرانسه، نشان می‌دهد اختلاط دختر و پسر باعث می‌شود که دختران از پیشرفت‌های تحصیلی و شغلی بازمانند. (۸۷)

د. آسیب‌های معنوی: در قرآن کریم و روایات رسیده از اهل بیت علیهم‌السلام، دوستی دختر و پسر، ممنوع شده است و برای غوطه‌ور شدن در غریزه جنسی، آفت‌های دنیوی و اخروی فراوانی ذکر گردیده است. قرآن کریم به مردان و زنان تأکید می‌کند که نباید دوست پنهانی و نامشروع گیرند: (۸۸) ﴿... وَلَا مُتَّخِذَاتٍ أَخْدَانٍ...﴾ (نساء: ۲۵)؛ [زنان] دوستگیران پنهانی نباشند. ﴿وَلَا مُتَّخِذِي أَخْدَانٍ﴾ (مائده: ۵)؛ [مردان] زنان را در پنهانی دوست خود نگیرند. برخی روایات مستقیماً عوارض ارتباط آزاد را بازگو نموده و نتیجه این روابط را درد بی‌درمان می‌دانند. (۸۹) برخی دیگر از روایات، بر دوری‌گزیدن از شهوت‌رانی تأکید کرده‌اند که روابط آزاد زن و مرد یکی از مصادیق شهوت‌رانی می‌باشد. بر اساس این دسته روایات، شهوت، دل را از محبت خدا خالی می‌کند. (۹۰) شهوت، قاتل انسان، گذرگاه شیطان، سرسخت‌ترین دشمنان، فاسدکننده دین (۹۱) و بیمارکننده عقل است و افسوس در قیامت را به دنبال دارد (۹۲) و ترک آن، ضمانت بهشت را در پی دارد. (۹۳) و اگر کسی که عقلش بر شهوتش غلبه کند، برتر از ملائکه می‌گردد و کسی که شهوتش بر عقلش غلبه کند از چارپایان پست‌تر خواهد شد. (۹۴)

۲. آسیب‌های خانوادگی

الف) ازدواج‌های ناموفق: از آن‌رو که دوستی دختر و پسر غالباً بر اساس جاذبه‌های ظاهری شکل می‌گیرد، شرط اساسی یک ازدواج موفق، یعنی رعایت معیارهای همسان همسری، لحاظ نشده است. در نتیجه، میزان موفقیت کاهش خواهد یافت. در آموزه‌های دینی هم وارد شده

مدتی امکان جدایی از نظر روانی بسیار سخت و مشکل‌آفرین می‌شود؛ چون در بسیاری از موارد، از یک طرف، خواهان این ارتباط دوستانه به طور مستمر هستند و از طرف دیگر، امکان وصلت به خاطر ویژگی‌های شخصی، خانوادگی، اقتصادی و اجتماعی وجود ندارد. از این‌رو، دچار تنش شده و در یک بن‌بست سخت و شدید گرفتار می‌آیند. (۸۱) تحقیقات، همبستگی بین عشق مجازی و اضطراب را نشان می‌دهد.

تبیین روان‌شناختی:

الف) پرخاشگری: مشهورترین تبیین‌ها، ناکامی را عمده زمینه پرخاشگری می‌دانند: دوستی ← طلب بدون مطلوب ← ناکامی ← پرخاشگری و اضطراب (۸۲) از سویی، این دوستی‌ها باعث دل‌مشغولی و کوبیده شدن اعصاب می‌گردد و فرد را در حالت برانگیختگی مداوم قرار می‌دهد.

ب) روان‌تحلیگری (فریود): ترس از «از دست دادن موضوع عشق»، اضطراب را در سطح «من» (۸۳) پدید می‌آورد. به علت تجربه سطوح بالای اضطراب، فرد همواره به علت بیان‌کننده‌های «من»، (۸۴) به شدت تنبیه می‌شود و پیوسته سطح اضطراب، بالا خواهد بود و در نتیجه، سازوکارهای دفاعی وی، توانایی مواجهه و مقابله با این اضطراب را نخواهند داشت و شاهد فروپاشی آنها خواهیم بود. (۸۵)

ج) افت تحصیلی و ناکارآمدی شغلی: ارتباط آزاد میان

دختر و پسر، منجر به شکل‌گیری روابط عاطفی قوی شده و این وابستگی در بسیاری از موارد، آفت بزرگی برای تمرکز حواس می‌شود، به گونه‌ای که ذهن را به شدت درگیر کرده، امکان مطالعه و توجه در کلاس و تمرکز در هنگام کار را ناممکن می‌سازد. (۸۶) نتیجه تحقیق در یک

تصورات رؤیایی از اطرافیان و فیلم‌ها، در ما نیازی ایجاد می‌کنند که ما در زندگی پس از ازدواج، به جای تجربه واقعیت‌ها، به دنبال خیالات و اوهام می‌گردیم و چون آنها را نمی‌یابیم، خود و همسرمان را مقصر دانسته، سلامت ازدواجمان را نیز به خطر می‌اندازیم.^(۱۰۰)

ب) فروپاشی نهاد خانواده: رواج دوستی بین دختر و پسر از طرفی، باعث می‌شود جوانان کمتر به فکر ازدواج بیفتند؛ زیرا بر اساس منطق مبادله، هنگامی که افراد به راحتی و با صرف هزینه اندک، امکان نیل به اهداف موردنظر خویش به صورت پیاپی را داشته باشند و بتوانند از این طریق خود را ارضاکنند، به طور قطع، انگیزه زیادی برای استمرار این وضعیت و طرد شیوه‌های جایگزین (همچون ازدواج) که در مقایسه، از ارزش تعاملی کمتری برخوردارند، خواهند داشت و از سوی دیگر، ممکن است بسیاری از ازدواج‌های صحیح، با این‌گونه روابط آزاد در خانواده، کم‌کم متلاشی شوند؛ چراکه ادامه چنین وضعی با توجه به جاذبه روابط بین دو جنس، زمینه مساعدی را برای زوال تدریجی موقعیت خانواده در سطح کلان و بروز تنش، اختلاف، سوء معاشرت، خیانت، طلاق و تجدیدفراش‌های مکرر در سطح خرد، پدید می‌آورد.^(۱۰۱) تحقیقات میدانی هم این مطلب را تأیید می‌کند. یک مطالعه تطبیقی که در شصت و شش کشور جهان صورت گرفته، نشان می‌دهد: هرچه در جامعه، زنان بیشتر با مردان مرتبط باشند، میزان طلاق بالاتر است.^(۱۰۲) آموزه‌های دینی هم به این مطلب اشاره دارد که رو آوردن به فحشا آفت بنیان خانواده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرمایند: «زنا وارد خانه‌ای نمی‌شود، مگر اینکه آن را ویران می‌سازد.»^(۱۰۳) همچنین خروج زوجین از روابط مشروع را موجب خیانت و تعدی طرف مقابل دانسته و زمینه بروز این رفتارها را در افرادی که والدین آنها آلوده

است که هرگاه مردی با زنی به خاطر زیبایی یا دارایی‌اش ازدواج کند، به همان [زیبایی و دارایی] واگذار می‌شود و هرگاه به خاطر دینش با او ازدواج کند، خداوند، زیبایی و دارایی را نیز روزی‌اش می‌کند.^(۹۵)

از سوی دیگر، ارتباط عاطفی دو جنس، باعث وابستگی طرفینی شده، نقص‌ها دیده نمی‌شود. روایت مشهوری از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است که می‌فرماید: «دوست داشتن چیزی انسان را کور و کر می‌کند.»^(۹۶) وقتی هیجانانگیز فروکش کند، نقص‌ها خود را نشان داده، باعث کاهش رضایت مندی زناشویی و اختلاف خانوادگی می‌شود. از این‌رو، آنچه برای شکل‌گیری یک ازدواج موفق لازم است دوست داشتن به تنهایی نیست، بلکه رعایت مشابَهت‌ها و هم‌سطح بودن، شرطی ضروری است.^(۹۷) به همین دلیل است که طبق برخی از تحقیقات در آمریکا، از هر صد ازدواج عشقی، نود و سه مورد آن با شکست دردناک عشقی روبه‌رو شده‌اند و در فرانسه، عمر متوسط هر ازدواج عشقی، سه ماه و نیم بوده است.^(۹۸) یک بررسی در آمریکا و سوئد نشان داده است که میزان طلاق در میان افرادی که قبلاً دوره هم‌خانگی و دوستی را گذرانده‌اند ۸۰ درصد بیشتر از میزان طلاق در میان کسانی است که چنین تجربه‌ای نداشته‌اند.^(۹۹)

دیگر اینکه ازدواج، یک تعهد است که مشتمل بر پذیرش مسئولیت و حقوق متقابل است. روابط بین دو دوست، متفاوت از روابط حاکم بین دو زوج است. روابط دوستانه، نیاز به تبدیل به ارتباط زن و شوهری دارد، ولی عمدتاً این فرایند بسیار کم اتفاق می‌افتد. از این‌رو، ازدواج بدون معیارهای اساسی شکل می‌گیرد. ازدواج‌های احساسی شکل و رنگ کودکانه دارند. کودکان، زود تصمیم می‌گیرند، زود قهر می‌کنند، بهانه‌گیرند و بدون طرح و نقشه کار می‌کنند. علاوه بر این،

شده‌اند، بیشتر می‌داند. (۱۰۴)

بی‌واسطه و باواسطه این ارتباط‌های نادرست به شمار می‌آیند.

پس از سال ۱۹۵۰ میلادی، میزان خودکشی، جنایت و آدم‌کشی جوانان آمریکایی، ۳۰۰ درصد افزایش داشته و اعتیاد به مواد مخدر شیوع پیدا کرده است. اکثر این افراد در خانواده‌های طلاق بزرگ شده‌اند. از طرفی، نرخ طلاق در خانواده‌هایی که هم‌خانگی و ارتباط آزاد پیش از ازدواج، داشته‌اند بیشتر است. (۱۰۸) تحقیقی در انگلیس نشان داده است: از هر شش زن مورد مطالعه در لندن، دو تن مورد تهاجم جنسی قرار گرفته بودند. (۱۰۹) ۴۴ درصد معتادان نیز از سرپرستی خوب والدین محروم بودند. ۷۰ درصد از افرادی که گرفتار آسیب‌های اجتماعی می‌شوند، کودکان طلاق هستند. ۹۶ درصد مجرمان خطرناک و ۷۰ درصد از بیماران روانی، افراد کژخوی و جامعه‌ستیز، عموماً از خانواده‌هایی هستند که به نحوی دچار آسیب و لطمه شده‌اند. در آمریکا هر سال بیش از یک میلیون نوجوان از خانه‌های خود فرار می‌کنند و نیمی از آنها را دختران جوان تشکیل می‌دهند، که در خدمت دزدی، معامله مواد مخدر، رواج فحشا درآمده، یا به خودفروشی مشغول می‌گردند. (۱۱۰)

اسلام در بُعد اجتماعی روابط آزاد هم سخن گفته، بحث اشاعه فحشا را مطرح نموده است و مسلمانان را از انجام آن برحذر می‌دارد و برای عاملان آن، عذابی دردناک وعده می‌دهد. قرآن کریم می‌فرماید: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُجْبُونَ أَنْ تَشِيْعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ (نور: ۱۹)؛ کسانی که دوست دارند زشتی‌ها در میان مردم باایمان شیوع یابد، عذاب دردناکی برای آنان در دنیا و آخرت است.

نتیجه‌گیری

دیدگاه ارتباط آزاد در یک بستر تاریخی - فرهنگی خاص

ج. کاهش لذت جنسی: گرچه ارتباطات آزاد، عطش روانی - جنسی را روزافزون می‌نماید، ولی استمرار این وضعیت و تجربه مکرر محرک‌های جنسی، آستانه حسی را بالا برده، لذت جنسی واقعی را به مرور کاهش می‌دهد. تحقیقات نشان می‌دهند هنگامی که مردان عکس‌های زنان بسیار زیبا را می‌بینند، همسران مورد علاقه خود را با جذابیت کمتری مورد ارزیابی قرار می‌دهند. مشاهده مستمر زیبایی‌های زنان باعث افزایش آستانه ادراکی مردان شده، در نتیجه، مرد به محرک‌های دورن خانواده دیرتر پاسخ می‌دهد. (۱۰۵) مطالعات علمی نشان می‌دهد هر چه زنان در انظار عمومی بیشتر حاضر می‌شوند، در آمیزش سردمزاج‌ترند. از طرفی، جلوه‌گری زنان، آستانه ادراکی مردان را تغییر داده، درک آنها را از زیبایی زنان کمتر می‌نماید. از این رو، متخصصان مامایی و زنان به خاطر سروکار داشتن با اعضای جنسی، زودتر با ارگاسم وداع می‌کنند. از بین رفتن لذت جنسی، آثار مخربی را در روابط بین همسران ایجاد می‌کند و زمینه ناسازگاری را فراهم می‌آورد. (۱۰۶) در آموزه‌های دینی، رو آوردن به فحشا به منزله زایل‌کننده لذت جنسی دانسته شده است. پیامبر ﷺ می‌فرماید: «خود را به زنا نیالایید که خداوند لذت همسران را از درون شما می‌زداید.» (۱۰۷)

۳. آسیب‌های اجتماعی

خشونت‌های جنسی بر ضد زنان، افزایش روابط جنسی نامشروع، آبستنی‌های ناخواسته و فرزندان بی‌خانمان، افزایش غیرقابل کنترل سقط جنین، افزایش خانواده‌های تک‌والدینی، گسترش بیماری‌های مقاربتی (مثل ایدز)، خودکشی، جنایت، مواد مخدر، پدیده شوم روسپی‌گری و گسترش انحراف‌هایی مثل هم‌جنس‌بازی، از عوارض

پی‌نوشت‌ها

- ۱- پل ویتز، «زوال خانواده»، *بازتاب اندیشه*، ش ۴۹، ص ۳۹.
- ۲- عباس نیک‌زاد، «روابط زن و مرد از دیدگاه اسلام، ترویج، تعدیل، تعطیل»، *کتاب زن*، ش ۲۵، ص ۱۱۷.
- ۳- محمدرضا احمدی، *روابط پسر و دختر*، ص ۱۸-۲۰.
- ۴- سیدابراهیم سجادی، «همگرایی و فروپاشی نهاد خانواده در اسلام»، *پژوهش‌های قرآنی*، ش ۳۷، ص ۱۴۶.
- ۵- حسین بستان و همکاران، *اسلام و جامعه‌شناسی خانواده*، ص ۹۰.
- ۶- محمدرضا احمدی، همان، ص ۲۸.
- ۷- دوان پی شولتز و سیدنی آلن شولتز، *نظریه‌های شخصیت*، ترجمه یحیی سیدمحمدی، ص ۳۴۹.
8. Henry Murry.
- ۹- همان، ص ۲۳۲.
10. Erik Erikson.
- ۱۱- همان، ص ۲۵۸.
- ۱۲- محمدبن حسن حرّ عاملی، *وسائل الشیعه*، ج ۲۰، ص ۱۳.
- ۱۳- لویییس معلوف، *المنجد*، ص ۱۹.
- ۱۴- دوان پی شولتز و سیدنی آلن شولتز، همان، ص ۳۴۸.
- ۱۵- همان، ص ۲۳۳.
- ۱۶- محمدبن حسن حرّ عاملی، همان، ج ۲۰، ص ۲۳.
- ۱۷- جس فیست و گریگوری جی فیست، *نظریه‌های شخصیت*، ترجمه یحیی سیدمحمدی، ص ۶۴.
- ۱۸- دوان پی شولتز و سیدنی آلن شولتز، همان، ص ۱۰۵.
- ۱۹- جس فیست و گریگوری جی فیست، همان، ص ۶۶-۶۵.
- ۲۰- لورنس ای. پروین و اولیور پی. جان، *شخصیت (نظریه و پژوهش)*، ترجمه محمدجواد جعفری و پروین کدیور، ص ۶۱.
- ۲۱- برتراند راسل، *زناشویی و اخلاق*، ترجمه مهدی افشار، ص ۱۰۴.
- ۲۲- همان، ص ۱۶۵-۱۶۷.
- ۲۳- مرتضی مطهری، *مسئله حجاب*، ص ۱۱۳-۱۱۴.
- ۲۴- سیدابراهیم سجادی، همان، ص ۱۶۴.
- ۲۵- همان، ص ۱۶۵.
- ۲۶- عباس نیک‌زاد، همان، ص ۱۲۲.
- ۲۷- جس فیست و گریگوری جی فیست، همان، ص ۶۴۰.
- ۲۸- سیدابراهیم سجادی، همان، ص ۱۶۳.
- ۲۹- آندره میشل، *جنبش اجتماعی زنان*، ترجمه هما زنجانی‌زاده، ص ۱۲۶.
- ۳۰- مسعود آذربایجانی، *درآمدی بر روان‌شناسی دین*، ص ۸۹.
- ۳۱- محسن آشتیانی، «راه‌های مبارزه با آفات عفاف»، *صحیفه مبین*، ش ۳۱ و ۳۲، ص ۹۷.
- ۳۲- سیدابراهیم سجادی، همان، ص ۱۶۳.
- ۳۳- محمدبن حسن حرّ عاملی، همان، ج ۲۰، ص ۲۳.

به وجود آمده که قابل تطبیق به فرهنگ دینی ما نیست؛ چون آموزه‌های دینی برای ارضای عاطفی - جنسی بین زن و مرد راه کارهای مقبول دارد. گذشت زمان و آمارها، بطلان چنین نظریه را گواهی می‌دهد. بر اساس شواهد موجود، نیاز عاطفی - جنسی انسان نه تنها با چنین روابطی تأمین نمی‌شود، بلکه خود مشکل‌آفرین است. ارتباط آزاد آثار مخرب فردی، مثل انحرافات جنسی - اخلاقی، شکل‌گیری عشق‌های آتشین (که خود می‌تواند به اختلالاتی نظیر افسردگی و اضطراب منجر شود)، آسیب‌های تحصیلی، شغلی و صدمات معنوی فراوان را به دنبال دارد. همچنین آثار مخرب خانوادگی، مثل شکل‌گیری ازدواج‌های ناموفق، سستی بنیان خانواده و کاهش لذت جنسی را در پی دارد. در بعد اجتماعی نیز آثار بی‌شماری را می‌توان نام برد. خشونت ضد زنان، آبتنی‌های ناخواسته و فرزندان بی‌خانمان، افزایش غیرقابل کنترل سقط جنین، افزایش خانواده‌های تک‌والدینی، گسترش بیماری‌های مقاربتی (مثل ایدز)، خودکشی، جنایت، مواد مخدر، پدیده شوم روسپی‌گری و گسترش روزافزون انحراف‌هایی مثل هم‌جنس‌بازی، از عوارض بی‌واسطه و باواسطه ارتباط آزاد به شمار می‌آیند. از این رو، این نظریه با اشکالات جدی روبه‌روست و توصیه ما عمل بر اساس دستورات اسلام است؛ یعنی تقویت حریم و مرزها بین زنان و مردان، تبیین عوارض ارتباط آزاد، تقویت اعتقادات مذهبی، ترویج ازدواج آسان و فراهم کردن زمینه‌های ازدواج برای جوانان، فرهنگ‌سازی برای برداشتن آداب غیرضروری ازدواج، ضابطه‌مند کردن ازدواج موقت و انجام آن در شرایط ضروری، و در صورت عدم توانایی، به کارگیری راه کارهای لازم برای کنترل غریزه جنسی و ارضای عاطفی و حفظ عفت و پاک‌دامنی تا زمان ازدواج.

- ۳۴- همان، ج ۱۴، ص ۱۰۰.
- ۳۵- همان، ص ۸۳-۸۲.
- ۳۶- پل ویتز، همان، ص ۴۰.
- ۳۷- همان، ص ۴۰-۴۱.
- ۳۸- احمد صبور اردوبادی، نگاه پاک زن و نگاه‌های آلوده به او، ص ۲۴۷-۲۵۰.
- ۳۹- حسین بستان و همکاران، همان، ص ۹۰.
- ۴۰- سیدابراهیم سجادی، همان، ص ۱۲۴.
- ۴۱- همان، ص ۱۴۰.
- ۴۲- همان، ص ۱۳۴.
- ۴۳- مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۱۹، ص ۴۶۰-۴۶۱.
- ۴۴- همو، مسئله حجاب، ص ۱۱۳.
- ۴۵- همان، ص ۱۱۳-۱۱۴.
- ۴۶- همان، ص ۸۷-۸۴.
- ۴۷- محمدرضا سالاری فر، خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی، ص ۲۱.
48. Carl Ragers.
- ۴۹- دوان پی شولتز و سیدنی آلن شولتز، همان، ص ۳۶۵ و ۳۸۸.
50. Gordon Allport.
- ۵۱- همان، ص ۳۰۰.
- ۵۲- همان، ص ۲۲۱.
- ۵۳- همان.
- ۵۴- مجتبی هاشمی زکاوندی، مقدمه‌ای بر روان‌شناسی زن، ص ۲۳۱.
- ۵۵- همان، ص ۲۲۹.
- ۵۶- جینا لمبروزو، روان‌شناسی زن، ترجمه پری حسام شهرتیس، ص ۱۱۳-۱۱۵.
- ۵۷- ایور موریش، درآمدی در جامعه‌شناسی تعلیم و تربیت، ترجمه غلامعلی سرمد، ص ۴۲.
- ۵۸- همان.
- ۵۹- لورنس ای. پروین و اولیور پی. جان، همان، ص ۵۹؛ دوان پی شولتز و سیدنی آلن شولتز، همان، ص ۱۱۵.
- ۶۰- جس فیست و گریگوری جی فیست، همان، ص ۶۴۰.
- ۶۱- جینا لمبروزو، همان، ص ۱۲۰.
- ۶۲- سلیمان بن اشعث سجستانی، سنن ابی داود، ج ۱، ص ۱۹.
- ۶۳- محمدین یعقوب کلینی، اصول کافی، ج ۵، ص ۵۱۹.
- ۶۴- محمدین حسن حرّ عاملی، همان، ج ۱۵، ص ۲۵۰.
- ۶۵- عباس نیکزاد، همان، ص ۱۲۳.
- ۶۶- محمدرضا احمدی، همان، ص ۲۸.
- ۶۷- دوان پی شولتز و سیدنی آلن شولتز، همان، ص ۳۵۳.
- ۶۸- محمدرضا احمدی، همان، ص ۲۸.
- ۶۹- میرزا حسین نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۱، ص ۳۴۴.
- ۷۰- مسعود آذربایجانی و همکاران، روان‌شناسی اجتماعی، ص ۲۳۳.
- ۷۱- همان، ص ۲۵۰؛ رابرت بارون، روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه یوسف کرمی، ص ۴۲۷.
- ۷۲- مسعود آذربایجانی و همکاران، روان‌شناسی اجتماعی، ص ۲۳۹.
- ۷۳- ایور موریش، همان، ص ۴۲.
- ۷۴- دفتر تبلیغات اسلامی، ره‌توشه راهیان نور، ویژه جوانان، ص ۱۴۷.
- ۷۵- محمدرضا احمدی، همان، ص ۳۱.
- ۷۶- حمزه عبدی و محمود گلزاری، «ارتباط میان سبک‌های عشق و ویژگی‌های شخصیتی»، روان‌شناسی و دین، ش ۳، ص ۷۰-۷۱.
- ۷۷- محمدین حسن حرّ عاملی، همان، ج ۱۵، ص ۲۱۰.
- ۷۸- میرزا حسین نوری، همان، ج ۱۴، ص ۳۵۸.
- ۷۹- لورنس ای. پروین و اولیور پی. جان، همان، ص ۱۱۵.
- ۸۰- محمدرضا سالاری فر، همان، ص ۲۱.
- ۸۱- محمدرضا احمدی، همان، ص ۳۱.
- ۸۲- مسعود آذربایجانی و همکاران، روان‌شناسی اجتماعی، ص ۳۰۸.
83. ego.
84. id.
- ۸۵- پریخ دادستان، روان‌شناسی مرضی تحولی، ج ۱، ص ۹۶-۹۷.
- ۸۶- محمدرضا احمدی، همان، ص ۳۱.
- ۸۷- اینیاس لپ، روان‌شناسی عشق ورزیدن، ترجمه کاظم سامی، ص ۵۰-۵۱.
- ۸۸- محمدرضا احمدی، همان، ص ۲۷.
- ۸۹- ره‌توشه راهیان نور، ص ۱۴۷.
- ۹۰- میرزا حسین نوری، همان، ج ۱۱، ص ۳۳۹.
- ۹۱- همان، ص ۳۴۳.
- ۹۲- همان، ص ۳۴۶-۳۴۷.
- ۹۳- محمدین حسن حرّ عاملی، همان، ج ۱۵، ص ۲۵۱.
- ۹۴- همان، ص ۲۱۰.
- ۹۵- محمدین یعقوب کلینی، همان، ج ۵، ص ۳۳۳.
- ۹۶- محمدین علی صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۳۸۰.
- ۹۷- محمدرضا سالاری فر، همان، ص ۳۰.
- ۹۸- مهدی کی‌نیا، مبانی جرم‌شناسی، ج ۲، ص ۸۰۸.
- ۹۹- جانانان اچ. ترنر، مفاهیم و کاربردهای جامعه‌شناسی، ترجمه محمد فولادی و محمدعزیز بختیاری، ص ۱۸۰.
- ۱۰۰- فیلیپ مگ‌گرو، نجات ازدواج، ترجمه طاهره لبافی، ص ۵-۶.
- ۱۰۱- حسین بستان و همکاران، همان، ص ۲۲۲.
- ۱۰۲- همان، ص ۹۰.
- ۱۰۳- محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۶، ص ۱۹.
- ۱۰۴- همان، ص ۲۶-۲۷.
- ۱۰۵- محمدرضا سالاری فر، همان، ص ۱۴۷.

- ۱۰۶- عباس رجبی، *حجاب و نقش آن در سلامت روان*، ص ۱۴۲.
- ۱۰۷- سیدابراهیم سجادی، همان، ص ۱۷۷.
- ۱۰۸- پل ویتزر، همان، ص ۴۰.
- ۱۰۹- آنتونی گیدنز، *جامعه‌شناسی*، ترجمه منوچهر صبوری، ص ۲۰۲.
- ۱۱۰- احمد صبور اردوبادی، همان، ص ۲۴۷-۲۵۰.
- منابع**
- آذربایجانی، مسعود و همکاران، *درآمدی بر روان‌شناسی دین*، چ دوم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷.
- ، *روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی*، چ دوم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹.
- آشتیانی، محسن، «راه‌های مبارزه با آفات عفاف»، *صحیفه مبین*، ش ۳۱ و ۳۲، پاییز و زمستان ۱۳۸۲.
- احمدی، محمدرضا، *روابط پسرودختر*، چ چهارم، قم، معارف، ۱۳۸۶.
- بارون، رابرت و همکاران، *روان‌شناسی اجتماعی*، ترجمه یوسف کریمی، چ دوم، تهران، روان، ۱۳۸۸.
- بستان، حسین و همکاران، *اسلام و جامعه‌شناسی خانواده*، چ چهارم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۸.
- پروین، لورنس ای، اولیور پی. جان، *شخصیت (نظریه و پژوهش)*، ترجمه محمدجواد جعفری و پروین کدیور، چ دوم، تهران، آبیژ، ۱۳۸۶.
- ترنر، جانانان اچ، *مفاهیم و کاربردهای جامعه‌شناسی*، ترجمه محمد فولادی و محمدعزیز بختیاری، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۸.
- حرّ عاملی، محمدبن حسن، *وسائل الشیعه*، قم، مؤسسه آل‌البیت، ۱۴۰۹ق.
- دادستان، پریرخ، *روان‌شناسی مرضی تحولی*، تهران، سمت، ۱۳۸۳.
- دفتر تبلیغات اسلامی، *ره‌توشه راهیان نور (ویژه جوانان)*، قم، قلم مکنون، ۱۳۸۷.
- راسل، برتراند، *زناشویی و اخلاق*، ترجمه مهدی افشار، چ دوم، تهران، کاویان، ۱۳۵۴.
- رجبی، عباس، *حجاب و نقش آن در سلامت روان*، چ سوم، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۶.
- سالاری فر، محمدرضا، *خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی*، چ چهارم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷.
- سجادی، سیدابراهیم، «همگرایی و فروپاشی نهاد خانواده در قرآن»، *پژوهش‌های قرآنی*، ش ۳۷، بهار و تابستان ۱۳۷۳، ص ۱۴۶-۱۸۳.
- سجستانی، سلیمان بن اشعث، *سنت ابوداود*، بیروت، دارالحدیث، ۱۳۹۳ق.
- شولتز، دوان پی، سیدنی آلن شولتز، *نظریه‌های شخصیت*، ترجمه یحیی سیدمحمدی، تهران، ویرایش، ۱۳۸۹.
- صبور اردوبادی، احمد، *نگاه پاک زن و نگاه‌های آلوده به او*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷.
- صدوق، محمدبن علی، *من لایحضره الفقیه*، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ق.
- عبدی، حمزه و محمود گلزاری، «ارتباط میان سبک‌های عشق و ویژگی‌های شخصیتی»، *روان‌شناسی و دین*، ش ۳، پاییز ۱۳۸۸، ص ۷۴-۵۳.
- فیست، جس، گریگوری جی. فیست، *نظریه‌های شخصیت*، ترجمه یحیی سیدمحمدی، چ دوم، تهران، روان، ۱۳۸۶.
- کلینی، محمدبن یعقوب، *الکافی*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵.
- کی‌نیا، مهدی، *مبانی جرم‌شناسی*، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۹.
- گیدنز، آنتونی، *جامعه‌شناسی*، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نی، ۱۳۷۴.
- لپ، اینیاس، *روان‌شناسی عشق ورزیدن*، ترجمه کاظم سامی، چ چهارم، تهران، چاپخش، ۱۳۷۷.
- لمبروزو، جینا، *روان‌شناسی زن*، ترجمه پری حسام شهرتیس، چ چهارم، تهران، دانش، ۱۳۸۰.
- لوییس، معلوف، *المنجد*، چ چهارم، قم، بلاغت، ۱۳۷۳.
- مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۴ق.
- مطهری، مرتضی، *مسئله حجاب*، تهران، صدرا، ۱۳۶۸.
- ، *مجموعه آثار*، چ دوم، تهران، صدرا، ۱۳۷۹.
- مک‌گراو، فیلیپ، *نجات ازدواج*، ترجمه طاهره لبافی، تهران، پیک بهار، ۱۳۸۲.
- موریش، ایور، *درآمدی بر جامعه‌شناسی تعلیم و تربیت*، ترجمه غلام‌علی سرمد، تهران، نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳.
- میشل، اندره، *جنش اجتماعی زنان*، ترجمه هما زنجانی‌زاده، مشهد، نیکا، ۱۳۷۲.
- نوری، میرزا حسین، *مستدرک الوسائل*، قم، مؤسسه آل‌بیت، ۱۴۰۸ق.
- نیکزاد، عباس، «روابط زن و مرد از دیدگاه اسلام، ترویج، تعدیل، تعطیل»، *کتاب زن*، ش ۲۵، پاییز ۱۳۸۳، ص ۱۱۷-۱۵۱.
- ویتز، پل، «زوال خانواده»، *بازتاب اندیشه*، ش ۴۹، اردیبهشت ۱۳۸۳، ص ۳۹-۴۲.
- هاشمی زکاوندی، سیدمجتبی، *مقدمه‌ای بر روان‌شناسی زن*، چ سوم، قم، شفق، ۱۳۷۸.
- یوسفی، شهناز، *بازشناسی تربیت جنسی با رویکرد اسلامی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۹.